

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ**ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՄԻ ՎԻՄԱԳՐԻ ՎԵՐԾԱՆՄԱՆ ՇՈՒՐՋ**

Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու հարաւային ճակատին՝ որթագալարից անմիջապէս ներքեւ, նկատելիօրէն դուրս ցցուած կենդանաքանդակից անմիջապէս վերեւ երեւում է վիմագիր արձանագրութիւն։ Այն արձանագրուած է երեք քարերի մակերեսին, որոշակիօրէն մաշուած եւ հողմահարուած է։ Մեր յօդուածը նուիրուած է աղթամարեան այս արձանագրութեան ընթերցմանը եւ պատմական համատեքստի քննութեանը։

Արձանագրութեան մեր վերծանումը հետեւեալն է¹.

ՅԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵՆ [ԱՔԱՂԱ Ղ]

ԱՆԻՆ ԵՒ Ի ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ :Ձ [ԻԹ (°): ՍՏԵ]

ՓԱՆՈՍ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂ. ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ ԱՄԻՆ [ՏԷՐՈ]

ԻԹԵ ԻՄՈ ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ԶԳՈՒՄԲԵ [ԹՆ ...]

ՍՐԲՈ ԽԱԶԻՍ ՈՐ ԷՐ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՀԻՄԱՆ [....]

ԳԱԳԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐՆ ՀԱՅՈՑ. ՈՎ Ո [Ր ՅԻՇ]

Է ՅԻՇԵՍՋԻՔ Ի ՏՐ:

Յաշխարհակալ Թագաւորութեան Աբաղա ղ/անին եւ ի Հայկազնեան Թուականիս

¹ Արձանագրութիւնը ընթերցել ենք Սասուն Դանիէլեանի լուսանկարից, ում յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը։

։ԶԻԹ։ (1280) Ստե/փանոս Հայոց կաթողիկոս յութերորդ ամին տէրո/ւթեան իմո վերստին նորոգեցի զգումբեթն / Սրբո Խաչիս, որ էր շինեալ ի հիման ... / Գագիկ Թագաւորն Հայոց, ով որ յիշ/է, յիշեսչիք ի Տէր։

Վիմագիրը բաղկացած է եօթ տողից, սակայն տողերը կիսատ են մնացել, նշանակում է՝ եղել է եւս մի քար, որը յետագայում ընկել է կամ մաշուել ու նորոգութիւնների ժամանակ փոխարինուել է մէկ այլ քարով։

Ինչպէս երեւում է, վիմագրի երկրորդ տողում Աղթամարի կաթողիկոսի անունից պահպանուել է միայն «փանոս» վերջաւորութիւնը. հաւանաբար գրուած է եղել «Ստեփանոս»։ Ենթադրում ենք, որ Աղթամարի Ստեփանոս Գ. Տղայ հայրապետն է (1272 - մօտ 1293)², ով, ինչպէս յայտնի է այլ աղբիւրներից (ինչը կը տեսնենք ստորեւ), նորոգել է Սուրբ Խաչ եկեղեցու գմբէթը։ Վիմագրում թուականից պահպանուել է միայն առաջին տառը, այն էլ՝ բաւականին եղծուած վիճակում։ Հաւանաբար եղել է «Չ», որին գումարելով 551՝ կարող ենք ստանալ Հայոց Մեծ թուականով Ստեփանոս Գ. կաթողիկոսի կառավարման 8-րդ տարին, ինչը ենթադրւում է հիմնաւորւում է։ Եւ քանի որ Ստեփանոս Տղայի գահակալութեան ութերորդ տարին 1280 թուականն է, ենթադրւող թուականը վիմագրի մէջ պէտք է արձանագրուած լինի, թերեւս ԶԻԹ (729) տառերով։

Աշխարհիկ ղեկավարի անունը եւս ամբողջովին պահպանուած չէ, վիմագրի երկրորդ տողում մնացել են միայն վերջին «անին» տառերը։ Հայաստանը եւ յարակից երկրները XIII դարակէսից մինչեւ XIV դարակէսն ընդգրկուած էին Հուլաւեանների իշխանութեան կամ Իլխանութեան մէջ։ 1280 թ. Իլխանութեան գահակալը Աբաղա խանն էր (1234-1282 թթ.), ում անունը էլ հաւանաբար նշուած է եղել արձանագրութիւնում, ինչը թէւեւ վերականգնել ենք։

Վիմագրի երրորդ տողի թափուած հատուածը եւ չորրորդի սկիզբը վերականգնել ենք «[տէրո]ւթե»։ Զի բացառւում, որ գրուած է եղել «հայրապետութեան», սակայն այս բառը բաւականին երկար է վիմագրի թափուած հատուածի համար։ Չորրորդ տողի վերջին բառը եւս թափուած է, որին յաջորդում է Գագիկ Արծրունի արքայի անունը։ Ենթադրաբար, եղել է արքային յատկանշող որեւէ մակդիր կամ եկեղեցու հիմնադրման թուականը։ Հինգերորդ տողում թափուած հատուածը վերականգնել ենք «ով ո[ր յիշ]», սակայն կարող է լինել նաեւ «ով ո[ք յիշ]»։ Վիմագրերում եւ ձեռագիր յիշատակարաններում հանդիպում ենք ե՛ւ «ով որ», ե՛ւ «ով ոք» ձեւերը։

Այսպիսով, աղթամարեան այս վիմագրի բովանդակութիւնն այն մասին է, որ 1280 թ. Աբաղա խանի իշխանութեան օրօք Աղթամարի Ստեփանոս Գ. Տղայ կաթողիկոսը վերստին նորոգել է Գագիկ արքայի կառուցած Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու գմբէթը։

Անդրադառնանք սոյն արձանագրութեան նախկինում կատարուած ընթերցումներին։ Այս վիմագիրը տեսել եւ մասամբ ընդօրինակել է Մխիթարեան հայրերից Ներսէս Սարգիսեանը. «...խարհակալ Թագաւորութե... հայկազեան... զի զգումբէթ... Հայոց»³։

Յովսէփ Օրբելու դեռեւս անտիպ նիւթում՝ «Ахтамарские надписи», կայ արձանագրութեան գրեթէ ամբողջական ընթերցումը։ Ահա այսպէս է քննվող վիմագիրը տե-

² Աղթամարի Ստեփանոս Գ. Տղայ հայրապետի մասին տե՛ս Վ. Վարդանեան, Աղթամարի կաթողիկոսութեան պատմութիւն, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 34-37, Ն. Ակիճեան, Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 42-45։

³ Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 277։ Տե՛ս նաեւ Եր. Լալայեան, Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր, Թիֆլիս, 1912, էջ 18։

ղորոշել, ներկայացրել եւ վերծանել ակադ. Օրբելին՝ «На южной стене восточного крыла церкви св. Креста, вверху, под главным фризом надпись в 7 строк, инициальными буквами; правая часть надписи обрезана, вместо не достающегося вставлен новый камень; вероятно, в каждой строке не достаёт по 10 - 12 букв

ՅԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹԵՆ / ԱՆԻՆ ԵՒ Ի ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ / ԱՆՈՍ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԿ. ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԱՄԻՆ / ԻԹԵ ԻՄՈ: ՎԵ--- ՆՈՐՈԳԵՅԻ ԶԳՈՒՄԲԵ / Ս--- ԽԱԶԻՍ ԶՈՐ ԷՐ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՀԻՄԱՆ ԳԱԳԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ ՈՎ Ո / Ի ՅԻՇԵՍ --- ՔԻ ՏՐ»⁴: Հ. Օրբելու վերծանման մէջ ընթերցուած չեն որոշ տառեր, նաեւ՝ թուականի առաջին եւ միակ պահպանուած տառը, ճշդուած չեն վիմագրում նշուած անձինք: Արձանագրութեանն անդրադարձ կատարած հեղինակներից Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանը սոյն արձանագրութիւնը վերծանել է մասամբ. «Յաղթական իշխանութեան... խան եւ հայկական թուականութեան եօթ հարիւր... Անոս կաթողիկոսի Հայոց, ութերորդ տարում... ես վերանորոգեցի գմբէթը... հիմքերից կառուցուած... Գագիկ թագաւոր Հայոց, ով որ... յիշեայ առ Տէր»⁵: Ս. Տէր-Ներսէսեանը ենթադրել է, որ վիմագրում նշուած է Ստեփանոս Գ. Տղայ կաթողիկոսի անունը. «Պէտք է ենթադրել, որ վերանորոգման թուականի մի մասը, իշխողի եւ կաթողիկոսի անունն սկզբնատառերը եղել են կորած քարի վրայ: Աղթամարի կաթողիկոսների ցուցակը մեզ թոյլ է տալիս ամբողջացնել անյայտ անունը, որովհետեւ միայն Ստեփաննոսն է, որ յարմարում է պահպանուած «ԱՆՈՍ» վերջին չորս տառերին: ... Այսպիսով, հաւանական է, որ արձանագրութեան մէջ յիշատակուած կաթողիկոսը Ստեփանոս Գ-ն էր»⁶:

Ինչպէս երեւում է, նախկինում կատարուած ընթերցումները եւ բացատրութիւնները ամբողջական չեն, ուստի սոյն յօդուածը քննուող վիմագրի ամբողջական ընթերցման եւ վերականգնման փորձ է: Աբաղա խանը, ում անունը նշուած է եղել վիմագրում, գահակալել է 1234-1282 թթ.: Նրա անունն յիշատակութեանը հանդիպում ենք իր օրօք գրուած տարբեր ձեռագրերում, օրինակ՝ 1273 թ. Պազարում Ատոմ գրչի ընդօրինակած Աւետարանում (ՄՄ 5559). «Արդ, գրեցաւ սայ ի ժամանակիս, որ է թիւ Հայական տումարի թուաբերութեան ԶԻԲ (1273), եւ է աշխարհակալ թագաւոր Ապաղայ, որ է սայ որդի Հուլայու դանին, եւ են սոքա յազգէն մեծ տոհմին Զընգզ դանին»⁷, եւ այլուր:

Որպէս կաթողիկոս, անկասկած, վիմագրում նշուած է Աղթամարի Ստեփանոս Գ. Տղայ հայրապետը: Աղթամարի վերոնշեալ կաթողիկոսը ծաւալել է բաւականին բուռն գործունէութիւն, որը դրսեւորուել է մի շարք շինարարական յիշատակութիւններում: Այսպէս այն, որ Ստեփանոս հայրապետը նորոգել է Սուրբ Խաչ եկեղեցու գմբէթը, վրկայուած է Աղթամարի Ներսէս եպիսկոպոսի 1471 թ. ընդօրինակած Մաշտոց ծիսարանի յիշատակարանում (ՄՄ 5702). «Եւ յետ այնորիկ յաջորդեաց զտեղի նորին եղբորորդին Տէր Դաւիթ. եւ յետ նորա Տղայ Տէր Ստեփանոսն, որ զսուրբ Աթոռոյ կուբէթն եւ սագերն եւ երկոտասան քարն ի հարաւակոյս կուսէ յօրինեաց եւ զանկան շինեաց»⁸: Ստեփանոս Գ. Տղան, ով Սէֆեդինի աւագ որդին էր, հայրապետական գահին է բազմել 1272 թ.: Այս թուականը թերեւս յստակ է, որովհետեւ նրա նախորդ Ստեփանոս

⁴ Архив Санкт-Петербургского филиала Академии Наук Российской федерации. Фонд 909, Оп. № 1. Ед. хр. 159, <Лист 3>.

⁵ Ս. Տէր-Ներսէսեան, Հայ արուեստը միջնադարում, Երևան, 1975, էջ 76-77:

⁶ Նոյնն տեղում, էջ 77:

⁷ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմ.՝ Ա. Մաթեոսեան, Երևան, 1984, էջ 438:

⁸ ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն Բ. (1451-1480 թթ.), կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, Երևան, 1958, էջ 308:

Բ. Սէֆեդինեանը վախճանուել է 1272 թ.-ին: Վ. Վարդանեանը նշում է. «Վանա լճից ոչ հեռու, Ս. Յարութիւն վանքի գերեզմանոցում պահպանուել էր նրա արձանագիր դամբանաքարը, որտեղ նշուած է եղել ԶԻԱ (1272) թուականը: Ըստ այդմ, Ստեփանոս Բ.-ն աթոռակալել է XIII դ. կէսերից մինչեւ 1272 թուականը»⁹: Ստեփանոս Գ.-ին տրուած «Տղայ» մականունը վկայութիւն է երիտասարդ հասակում նրա աթոռակալման մասին: Նա եղել է Աղթամարի ամենայայտնի կաթողիկոսներից մէկը, ում անուան հետ է կապուում ոչ միայն Սուրբ Խաչ եկեղեցու գմբէթի նորոգումը, այլ 1293 թ. Աղթամարում Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու կառուցումը: «Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց Աղթամարայ»-ում կարգում են հայրապետի այլ գործերի մասին եւս. «...Տղայ Տէր Ստեփանոսն, որ զՍբ. Խաչի գմբէթն սալեց ևս ԺԳ. (13) քար ի Սբ. Խաչի հարաւակողմն շինեաց, ևս շինեց զանգակն մի և զՍբ. Յովհաննէս և զՍբ. Նիշան մի յալանա մասն շինեաց յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և բարի ծնողացն...»¹⁰:

Հայրապետի անունը հանդիպում ենք նաեւ Վասպուրականում ընդօրինակուած տարբեր գրչագրերում, ինչպէս նաեւ որոշ վիմագիր արձանագրութիւններում: Մեզ յայտնի ձեռագիր յիշատակարաններում հայրապետի մասին վաղագոյն վկայութիւնը 1276 թ.-ից է, որում Ռոմանոս վարդապետը 1276 թ. Ընծայեաց վանքում իր ընդօրինակած Աւետարանի յիշատակարանում գրում է. «Այլ աւարտեալ սա ի թուիս Հայոց ԶԻԵ (1276), յամսեանն մեհեկի Ը (8), ի տիեզերակալութեանն Ղուպիլա դանին, և յոստանիութեան Ապաղա դանին՝ որդոյ եղբաւ[ւ]ր նորին, եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնի որդի Զապէլ թագուհոյ, դստեր Լեւոն թագաւորի, եւ ի կաթողիկոսութեան տեառն Ստեփանոսի, եւ մեր ընդ հովանեաւ լեալ՝ Ընծայեաց Աստուածածինիս՝ ի գաւառիս Վասպուրականիս» (Վենետիկ, ձեռ. 453, հմր. 95)¹¹: Ստեփանոս Գ.-ի անունը հանդիպում ենք նաեւ 1277 թ. Աղթամարում Սիմէոն գրչի ընդօրինակած Աւետարանում (ՄՄ 208), 1287 թ. Արճեշ քաղաքում Գրիգոր Տաւուշեցու ընդօրինակած Վարդան Արեւելցու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց» երկում (այժմ տեղն անյայտ), ուր հայրապետը կոչւում է «մեծ եւ անուանի», 1288 թ. Առեղս գիւղում Սարգիս գրչի ընդօրինակած Աւետարանում (ՄՄ 4810). «Եւթընհարիւրերորդի երես[ներ]որդի եւթներորդի (1288) ի Հայկազեան սեռիցս, ի հայրապետութեան տեառն Տղա Ստեփաննոսի, ի տիեզերակալութեան Ղուպիլա եւ ի կողմկալութեան Արղու», նոյն թուականին Արճեշում Սիմէոն գրչի ընդօրինակած Աւետարանում (ՄՄ 4851). «յամս աստուածապատիւ եւ երջանիկ հոգեւոր Տեառն Ստեփանոսի եւ ի թուաբերութեանս Հայկազնեան տումարիս ԶԼԵ», և այլուր¹²:

Մեծօրինականի մօտակայքում գտնուող Յարութիւն գիւղի նոյնանուն եկեղեցու 1291 թ. շինարարական արձանագրութեան մէջ եւս հանդիպում ենք Ստեփանոս հայրապետի անունը: Վիմագիրը տեսել եւ արտագրել է Ներսէս Սարգիսեանը. «Ի ժամանակս տէրութեան Ուլաուն դանին, ես ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ տէր Աբրահամ տեսուչ գաւառիս Քաջբերունոյ, տվաւ ինձ տեղիս այս տեառն է սորին Սահմադին կոչեցել, եւ շինեցի զեկեղեցիքս նախ զսուրբ Աստուածածինս, իսկ ի թագաւորութեանս Արղուն դանին, ի հայրապետութեանն տեառն Ստեփանոսի զսուրբ Յարութիւնս ի կորդոյ շինեցի:... Շինեցաւ սուրբ Յարութիւնս ի թիւս ԶԽ ի փառս Քրիստոսի»¹³:

⁹ Վ. Վարդանեան, Աղթամարի կաթողիկոսութեան պատմութիւն, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 34-35:

¹⁰ Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց Աղթամարայ, լոյս ընծայեց՝ Մեսրոպ Վ. Մաքսուդեան, Ս. Էջմիածին, 1916, էջ 38-39:

¹¹ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 462:

¹² Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 469, 600, 614-616: Վ. Վարդանեան, նշում աշխ., էջ 35-36:

¹³ Ն. Ալիսեան, նշում աշխ., էջ 44:

Աղթամարի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բարաւորի 1293 թ. արձանագրութիւնում եւս յիշատակուած է Ստեփանոս հայրապետը. «Չեմք ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիւք սրբասնեալ կրանաւորացն Սարգսի եւ Ստեփանոսի որդեացն Հոռոմշահի յարդար վաստակոց իւրեանց, կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականացն, որք հանդիպիք յիշեցէք ի Քրիստոս»¹⁴:

Մխիթարեան հայրերից Ներսէս Ակինեանը Ստեփանոս Գ. Տղայի կաթողիկոսութեան տարիները դնում է 1272- մօտ 1296¹⁵: Վրէժ Վարդանեանը Ստեփանոս Գ.-ի կաթողիկոսութիւնը հասցնում է մինչեւ 1293/4 թուականները՝ հիմք ունեալով հետեւեալ փաստերը. կաթողիկոսի անունը նշուած է 1293 թ. վիմագրում եւ նոյն թուականին Վարագավանքում ընդօրինակուած Աւետարանի յիշատակարանում (ՄՄ 7488), իսկ 1294 թ. Արգելանում արտագրուած Աւետարանի յիշատակարանում (ՄՄ 4814) գրիչ Յակոբը արդէն իսկ նշում է յաջորդ հայրապետին՝ Ներսէս Ա.-ին¹⁶:

Այն հանգամանքը, որ Ստեփանոսը երիտասարդ հասակում է նստել հայրապետական Աթոռին եւ վաղաժամ վախճանուել, փաստում է նաեւ Արծրունեաց պատմիչը. «... գտէր Ստեփանոս, զոր իբրեւ հասեալ ի յուսումն եւ ի մանկութեան հասակի ետ ձեռնադրել զնա յաթոռ հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի, զոր կացեալ ամս քառասուն, վերափոխի յաշխարհէս տարաժամ կենալք եւ սակաւ աւուրբք»¹⁷: Վ. Վարդանեանը այս տողերից եզրակացնում է, որ Ստեփանոս Գ.-ն վախճանուել է հազիւ բոլորելով իր 40 տարին¹⁸:

Այսպիսով, Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու հարաւային ճակատին տեղ գտած արձանագրութիւնը այն մասին է, որ Աղթամարի Ստեփանոս Գ. Տղայ հայրապետը 1280 թ. նորոգել է Սուրբ Խաչ եկեղեցու գմբէթը: Թէեւ վիմագրի մաշուած եւ մասամբ քարընկեց վիճակին, այն հնարաւորինս ամբողջութեամբ ընթերցուեց՝ տրամաբանօրէն վերականգնելով թափուած հատուածները: Կարելոր է թուականի ճշգրտման հանգամանքը՝ 1280, նաեւ արձանագրութեան ստեղծման պատմական համատեքստի լուսաբանումը եւ վիմագրում յիշատակուած անձանց անունների վերականգնումը. աշխարհիկ տիրակալինը՝ Աբաղա խան, Աղթամարի կաթողիկոսինը՝ Ստեփանոս Գ. Տղայ:

ԼՈՒՍԻՆԷ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Պ.գ.թ., Աւագ գիտաշխատող, Մատենադարան, Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտ

ՀԱՅԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Պ.գ.թ., Աւագ գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Մատենադարան. Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտ, Հայ-սլաւոնական ուսական համալսարան, Արեւելագիտութեան ինստիտուտ, դասախօս

¹⁴ Եր. Լալայեան, նշուած աշխ., էջ 17: Ն. Ակինեան, նշուած աշխ., էջ 44: Յ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա, 1940, էջ 101:

¹⁵ Ն. Ակինեան, Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 42-45:

¹⁶ Վ. Վարդանյան, նշուած աշխ., էջ 36-37:

¹⁷ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Մատենագիրք հայոց», հ. ԺԱ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 308-309:

¹⁸ Վ. Վարդանյան, նշուած աշխ., էջ 36: